

Про початковий етап будівництва в античному Херсонесі

© М. І. Золотарьов

У публікації вводяться до наукового обігу результати досліджень у Північно-Східному районі Херсонеського городища, в результаті яких були виявлені найдавніші житлові споруди поліса.

За останні роки досягнуто певного прогресу у вивченні різних аспектів давньої архітектури та будівництва і, насамперед, античних жител. У Північному Причорномор'ї вивчаються різні за часом житлові комплекси, їхній характер, типи кладок, будівельні прийоми, схеми планування тощо¹. Найбільш успішно досліджуються ранні типи жител на поселеннях Північно-Західного Причорномор'я, особливо Ольвії² та її хори³. Встановлено, що найдавнішим типом грецької житлової будівлі в Ольвії у середині VI — на початку V ст. до н. е. були землянки⁴. Тут стало можливим виділити не тільки окремі ранні житлові комплекси⁵, а й виявити певну регламентацію в орієнтації землянок та упорядкованому розміщенні їх вздовж головної вулиці міста⁶. З початку V ст. до н. е. землянки змінюються наземними сирцево-кам'яними будинками⁷. Аналогічні комплекси житлових будівель землянкового типу відкрито в Ніконії⁸, але тут вони існують до першої половини IV ст. до н. е.⁹

У Херсонесі з часу його заснування набуло поширення кам'яне наземне домобудівництво. Є гадка, що землянкові структури були характерними для ранніх етапів існування іонійських полісів, тому дорійський Херсонес міг обійтися без них. Однак нещодавно на Херсонеському городищі виявлено споруди у скелі, в об'ємно-планувальному відношенні близькі до землянок Північно-Західного Причорномор'я. Йдеться про заглиблення, відкриті 1983 р. при дослідженні третього кварталу Північно-Східного району Херсонеса (рис. 1). Наводимо їх описання.

Споруда 1 вирито у верхньому мергелистому шарі скелі. Шар дуже пухкий, легко рубається будь-яким знаряддям (рис. 2, 1). Яма еліпсоподібної форми розмірами 2,9×1,65, глибиною 0,65 м. У центрі — невелике кругле заглиблення діаметром 0,22 м та глибиною 0,3 м. Біля північно-західного краю виявлено дуже обпалене каміння, — можливо, залишки вогнища.

Споруда 2 округлої форми, діаметром 1,9 і глибиною 0,8 м. З південного сходу до ями примикає невеликий трапецієподібний поруб у скелі, заглиблений від верхнього її краю на 0,4 м. Він нагадує тамбур при вході до ями. Над південно-східною частиною порубу пройшов фундамент приміщення, збудованого, судячи за знахідками в ньому, не пізніше середини — останньої чверті IV ст. до н. е. (рис. 2, 2). У заповненні споруди разом з археологічним матеріалом, на аналізі

¹ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 10 та ін.

² Крыжицкий С. Д., Русяева А. С. Найдавніші житла Ольвії // Археологія.— 1978.— Вип. 28.— С. 3—26.

³ Марченко К. К., Доманский Я. В. Античное поселение Старая Богдановка-2 // АСГЭ.— Л., 1982.— Вып. 22.— С. 62—74.

⁴ Крыжицкий С. Д. Указ. соч.— С. 11.

⁵ Русяева А. С. Дослідження пізньоархаїчних та класичних шарів в Ольвії // АДУ.— К., 1972.— Вип. IV.— С. 164.

⁶ Крыжицкий С. Д. Древнейшие слои жилых кварталов Ольвии // Проблемы античной истории и культуры.— Ереван, 1979.— Ч. II.— С. 330.

⁷ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов ... — С. 14.

⁸ Загинайло А. Г., Черняков И. Т., Субботин Л. В. Исследования древнего Никония // АО 1972.— М., 1973.— С. 281.

⁹ Загинайло А. Г. Работы скифо-античной экспедиции // АО 1975.— М., 1976.— С. 324.

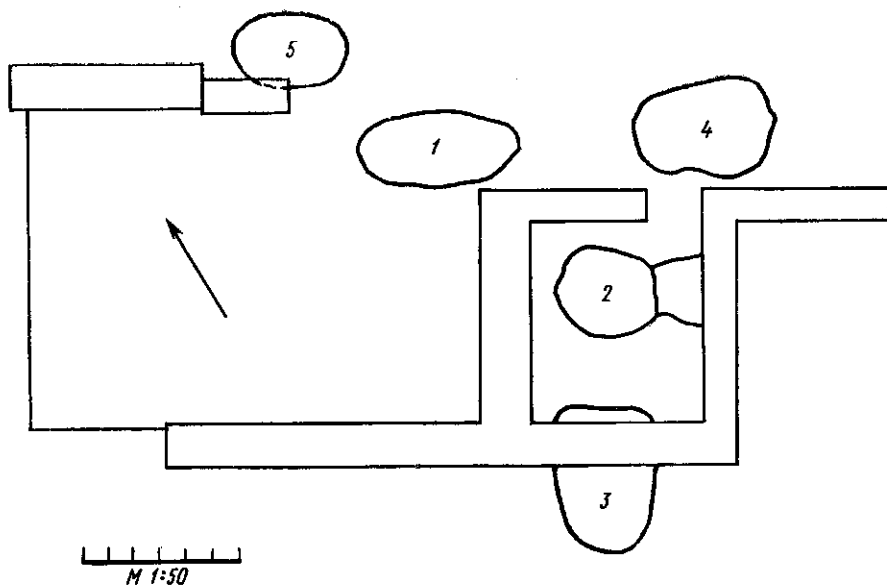

Рис. 1. План розміщення скельних споруд в III кварталі Північно-Східного району Херсонеса.

якого ми зупинимося нижче, знайдено дуже розкладені уламки сирцевої цегли. Підлоги в обох спорудах глинобитні, добре вирівнені та утрамбовані.

Поруч виявлено ще чотири таких самих скельних споруди, але без матеріалу. Очевидно, їхнє заповнення було вибрано в процесі пізнього міського будівництва.

Всі споруди орієнтовано по лінії північний захід — південний схід. Шар, що перекриває їх, містить значну кількість фрагментів амфор. У більшості це уламки гераклейських амфор: на двох фрагментах горловин містяться енгліфічні клейма. На першому з них збереглося лише закінчення імені, що поновлюється як магістратське ім'я $\text{XIQ}[\text{I}]\text{NO}\Sigma$.

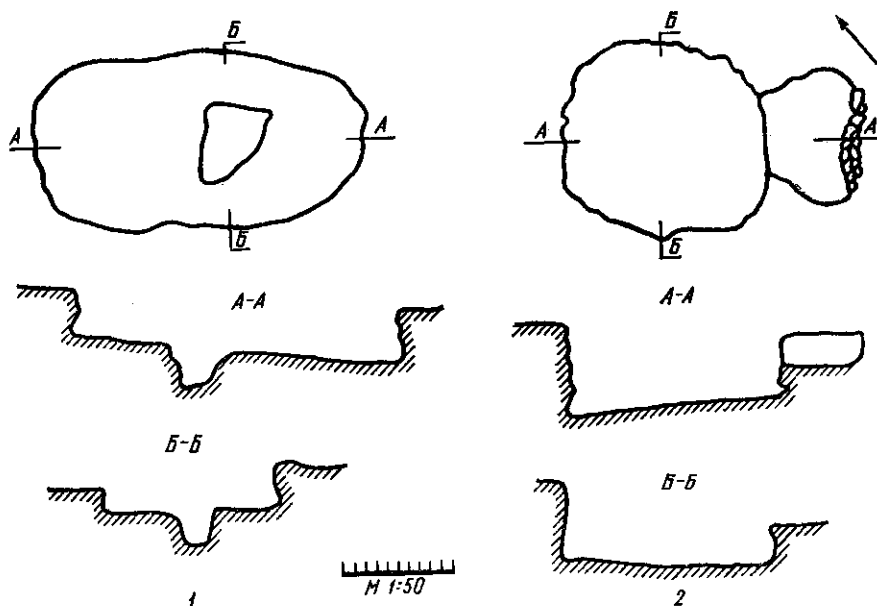

Рис. 2. Плани та розрізи скельних споруд (1, 2).

Рис. 3. Античні гостродонні амфори і керамічні клейма із скельних споруд (1—10).

На другому в два рядки відтиснуто ім'я магістрата ΕΥΡΥΔ|ΑΜΟ. Обидва клейма відносяться до першого етапу гераклейського клеймування і датуються межею V—IV—кінцем першої чверті IV ст. до н. е.¹⁰

У шарі знайдено також два графіті. Одне з них дворядкове на стінці амфори. Від першого рядка збереглося лише закінчення ΡΟΣ, від другого — остання сигма. Не виключено, що це закінчення імен. Друге графіті — ΑΡ — прокреслено на стінці аттичної чорнолакової

¹⁰ Василенко Б. А. О характере клеймения гераклейских амфор в первой половине IV в. до н. э. // НЭ.— М., 1974.— Вып. XI.— С. 4.

Рис. 4. Аттична чорнолакова кераміка та лінний горщик (1–6).

посудини і являє собою аббревіатуру присвячення Артеміді або теофорного імені. Цілком можливо припустити, що графіті пов'язані з невеликим домашнім святилищем, присвяченим Аполлону, Артеміді і Латоні¹¹. Крім названих знахідок у шарі трапилося багато уламків аттичної чорнолакової кераміки, в тому числі й дрібні уламки розписної, кілька фрагментів іонійських посудин з розписом у вигляді концентричних смуг, нанесених рідким червоно-коричневим лаком. У цілому весь матеріал у шарі датується у межах першої половини IV ст. до н. е., отже, споруди припинили своє існування не пізніше цього часу.

Більш точну дату їх загибелі фіксують предмети, знайдені на підлогах споруд *in situ*. Серед багатьох дрібних амфорних уламків тут виявлено дві горловини гераклейських амфор з енгліфічними клейма-

¹¹ Золотарев М. И. Эллинистические домашние святилища Херсонеса // Тезисы докладов III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья.— Тбилиси, 1982.— С. 34, 35.

ми (рис. 3, 1, 2). На одному з них — два імені: ім'я магістрата Діонісія і відтиснуте перпендикулярно до нього іншим штампом — ім'я в сильному скороченні — ΝΙΚ (рис. 3, 3). На думку Б. А. Василенко, клеймо відноситься до особливої групи клейм Діонісія, що примикає до першої хронологічної групи і датується у межах першої чверті IV ст. до н. е.¹² Друге клеймо ΧΙΩΝΟΣ ΑΡΙΣΤΟΚΛΗΣ також відтиснуте у два рядки і містить два імені (рис. 3, 4). Б. А. Василенко вважає, що воно перехідне між клеймами першої та другої хронологічних груп і може датуватися не пізніше першої чверті IV ст. до н. е.¹³

Одну з гераклейських амфор вдалося склеїти повністю (рис. 3, 5). На її горловині клеймо на три рядки ΘΕΟΞΕΝ|Ο ΑΡΙΣΤΟ|ΚΛΕΟΣ (рис. 3, 6). Б. А. Василенко відносить його до часу спільного існування I та III груп гераклейських клейм і датує першою чвертю IV ст. до н. е.¹⁴

Дуже цікавою знахідкою серед предметів, знайдених на долівці, є великий ліпний горщик або казан з кулеподібним тулубом і відігнутими назовні у вигляді розтрубу вінцями. Верхнє ребро вінця оздоблено пальцевими защипами (рис. 4, 1). Подібні горщики мають численні аналогії серед скіфської кераміки з Кам'янського городища¹⁵, пам'яток Криму¹⁶ та Степової Скіфії¹⁷. Датування їх досить широке, але знахідка описаного горщика у надійно датованому комплексі з гераклейськими клеймами дозволяє говорити про існування посуду цього типу у Херсонесі в першій чверті IV ст. до н. е. Дуже важливо відзначити, що це перший випадок знахідки у Херсонесі такої ранньої скіфської кераміки.

У другій споруді на підлозі знайдено амфору з конусоподібним тулубом, високою прямою горловиною та стрункою циліндричною ніжкою. Амфору вдалося склеїти за старими сколами майже без втрат (рис. 3, 7). На горловині знизу, ближче до ручки, вдавнено клеймо: літера Φ у колі (рис. 3, 8). Друге таке саме вдавнене клеймо (літера Ε) міститься на ніжці (рис. 3, 9). Нам відомий ще один випадок нанесення цілком ідентичного клейма на ніжці амфори того самого типу¹⁸. Подібні амфори широко відомі на різних античних пам'ятках¹⁹. За місцем перших знахідок у кургані Солоха вони дістали назву амфор типу Солоха II²⁰. Б. Н. Граков висловив думку про ймовірне виробництво їх у давній Візантії²¹. Його припущення знайшло широку підтримку серед дослідників²². Не виключено, однак, що амфори цього типу виготовлялися під прямим впливом широко відомих і популярних у давнину традицій та стандартів хіоського керамічного виробництва²³. Останнім часом їх виявлено на Єлизаветівському могильнику, де вони датуються першою чвертю — серединою IV ст. до н. е.²⁴

Певний інтерес становить ще одна амфора, виявлена на долівці другої споруди (рис. 3, 10). Щоправда, від неї втрачені горловина та ніжка, але за складом глини, пропорціями та формою тулуба її без-

¹² Василенко Б. А. Указ. соч.— С. 25.

¹³ Там же.— С. 15.

¹⁴ Там же.— С. 24.

¹⁵ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— Вып. 36.— С. 77.

¹⁶ Дашевская О. Д. Лепная керамика Неаполя и других скифских городищ Крыма // МИА.— 1958.— Вып. 64.— С. 250.— Рис. 1, 11.

¹⁷ Гаврилюк Н. О. Керамика степових скіфських поховань IV—III ст. до н. е. // Археологія.— 1980.— № 34.— С. 20.— Рис. 1, 8.

¹⁸ Фонды ХГИАЗ.— Инв. № 33761.

¹⁹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— Вып. 83.— С. 96.— Табл. XVIII, № 35.

²⁰ Манцевич А. П. Амфоры кургана Солоха // СГЭ.— Л., 1947.— Вып. IV.— С. 86.

²¹ Граков Б. Н. Указ. соч.— С. 86.

²² Зеест И. Б. Указ. соч.— С. 96; Брашинский И. Б. Новые материалы к датировке курганов скифской племенной знати Северного Причерноморья ЕРРЕНЕ.— Прага, 1965.— Вып. IV.— С. 96.

²³ Василенко Б. А. Клейма на амфорах типа Солоха II // СА.— 1971.— № 2.— С. 245.

²⁴ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону.— Л., 1980.— С. 27, 28.— № 138.

помилково можна віднести до амфор з так званою чаркоподібною ніжкою, які останнім часом досить обгрунтовано локалізуються як амфори Менди²⁵. Амфори цього типу часто зустрічаються серед знахідок на пам'ятках Північного Причорномор'я, але повністю аналогічні описаній знайдено у Ніконії²⁶ та на Єлизаветівському могильнику, де вони датуються кінцем V — першою половиною IV ст. до н. е.²⁷.

Разом з амфорами на ніжках виявлено цілі аттичні чорнолакові посудини. Їх небагато, але вони являють собою важливий аргумент для датування всього комплексу. Серед знахідок два цілих скіфоси, придонну частину одного з яких зовні по червоній глині оздоблено сітчастим орнаментом (рис. 4, 5), нанесеним чорним лаком. На другому біля ручки прокреслено графіті (рис. 4, 2). Обидві посудини мають аналогії серед матеріалів з розкопок Афіської агори 400—375 рр. до н. е.²⁸ Невелика чорнолакова тарілочка датується останньою чвертю V ст. до н. е. (рис. 4, 3)²⁹, канфароподібний кілік (рис. 4, 4), як і подібні аттичні посудини з Афіської агори³⁰, початком IV ст. до н. е. Аналогічні кіліки знайдено також на некрополі Аполлонії. Щоправда, там вони датуються дещо ширше, у межах першої половини IV ст. до н. е.³¹ До цієї ж групи матеріалів відноситься й невеликий чорнолаковий світильник останньої чверті V ст. до н. е. (рис. 4, 6)³².

Крім аттичної чорнолакової кераміки на долівці споруди виявлено чорнолаковий кубок дзвоноподібної форми з невеликим плоским дном та двома вертикальними ручками у вигляді петель. Очевидно, виготовлений у майстерні о. Хіоса³³. Подібні посудини відомі в Ольвії³⁴ та на Єлизаветівському могильнику серед матеріалів першої половини IV ст. до н. е.³⁵

Отже, всі знахідки із споруд датуються у межах кінця V — першої половини IV ст. до н. е. (рис. 5). Їх можна розглядати як закриті археологічні комплекси. Після припинення існування споруд над ними було здійснено нівелювальну засипку, матеріали з якої відносяться до середини IV ст. до н. е. У цю засипку було впущено фундаменти будівель, що прорізали у ряді випадків скельні споруди. Ми схильні датувати виникнення цих наземних кам'яних будівель не раніше середини IV ст. до н. е.

Скельні заглиблення, виявлені у Північно-Східному районі Херсонеса, на наш погляд, є найдавнішими житловими спорудами, аналогічними землянковим структурам Північно-Західного Причорномор'я. Всі їх елементи, — глинобитні підлоги, вогнища, виступи-тамбури, центральний стовп опори перекриття будівлі — характерні для жител цього типу. Залишки сирцевої цегли дають можливість припустити наявність у них невисоких наземних сирцевих стін, що у свою чергу зближує їх (за термінологією, запропонованою С. Д. Крижицьким) з напівземлянками.

Житла зазначеного типу, імовірно, були найдавнішими у Херсонесі, що не виключає існування водночас із ними наземних кам'яних бу-

²⁵ Брашинский И. Б. Амфоры Менды // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 67—74.

²⁶ Гансова Э. А. Комплекс керамической тары. // МАСП.— Одесса, 1966.— Вып. 5.— С. 76.— Рис. 1, 2.

²⁷ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт ... — С. 110, 111.

²⁸ Sparkes B., Talcott L. Black and Plain Pottery of the Athenian Agora // The Athenian Agora.— 1970.— N 1.— V.XII, P.— 258.— № 322, 349.

²⁹ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт ... — С. 135.— № 207.

³⁰ Sparkes B., Talcott L. Op. cit.— № 621.

³¹ Иванов Т. Античная керамика от некрополя на Аполония // Аполония.— София, 1964.— С. 192, 193.

³² Howland R. Greek Lamps and their Survivals // The Athenian Agora.— 1958.— V.IV, P.— Pl. 36.— № 226.

³³ Boardman J. Excavations in Chios, 1952—1955. "Greek Emporio".— Oxford, 1967.— P. 157.

³⁴ Зайцева К. И. Кубки V—IV вв. до н. э. из Ольвии // ТГЭ.— Л., 1972.— Вып. XIII.— С. 91, 92.— Рис. 3, 4.

³⁵ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт ... — С. 134.— № 205.

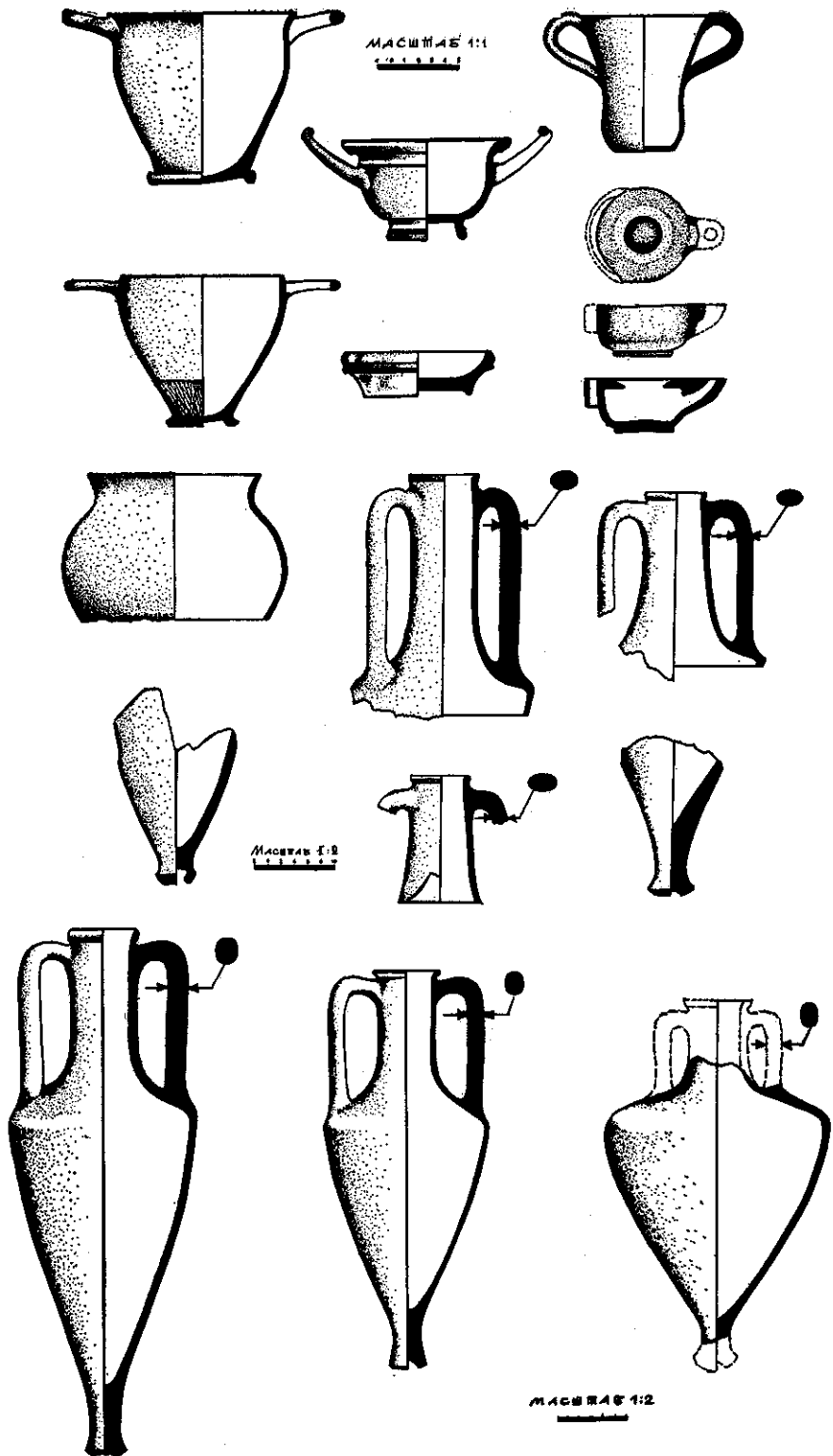

Рис. 5. Керамічні знахідки із скельних споруд.

динків. При цьому підкреслимо, що для кінця V — першої чверті IV ст. до н. е. наземні кам'яні житла у Херсонесі невідомі. Найбільш ранні пам'ятки наземного кам'яного житлового будівництва у місті відкриті також у Північно-Східному районі. Вони відносяться до часу не рани-

ше середини IV ст. до н. е.³⁶ Наприкінці IV ст. до н. е. у другому кварталі цього херсонського району споруджується одна з наймонументальніших житлових будівель античного Херсонеса³⁷.

Таким чином, на пам'ятках Північно-Східного району Херсонеса вдається (хоч і в загальних рисах) реконструювати історію будівництва житлових споруд у місті.

Спочатку це були заглиблені у скелю житлові споруди, аналогічні добре відомим спорудам подібного типу в Північно-Західному Причорномор'ї. Можна припустити, що одночасно з ними існували й кам'яні наземні споруди, матеріалу для будівництва яких навколо було досить.

Житла у скелі сконцентровані у компактну групу, однаково орієнтовані за сторонами світу. Не виключено, що наприкінці V — у першій чверті IV ст. до н. е. у місті їм належала певна ділянка поруч із наземними житлами. Близько середини IV ст. до н. е. останні повністю витіснили землянки.

Стіни наземних будинків у зазначений час складені із бутового каменю на злегка заглиблених бутових фундаментах. Наприкінці IV ст. до н. е. на місці колишніх будівель або на незабудованій до цього території міста виникають великі будівлі, що інколи тягнуться через увесь міський квартал³⁸. Стіни їх споруджуються із прямокутних рустованих вапнякових блоків на бутових фундаментах. Така будівельна техніка при спорудженні будинків, ймовірно, домінувала у Херсонесі протягом доримського часу.

М. И. Золотарев

О НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ СТРОИТЕЛЬСТВА В АНТИЧНОМ ХЕРСОНЕСЕ

В процессе исследования третьего квартала Северо-Восточного района Херсонеса в 1983 г. были открыты углубленные в скалу сооружения. Это два вырубленных в скале жилища круглой и овальной формы с глинобитными полами, очагом и тамбуром. Есть основания полагать, что наземные части построек были сложены из сырцового кирпича. На полу в сооружениях найдены остродонные античные амфоры с керамическими клеймами, датирующиеся в пределах конца V — первой четверти IV вв. до н. э. К этому же времени относится и многочисленная аттическая чернолаковая керамика, лепная и ионийская посуда.

Скальные сооружения, открытые в Херсонесе, являются древнейшими жилыми постройками города, подобными полуземлянкам Ольвии, Березани и других памятников Северо-Западного Причерноморья. Они возникают с основанием дорийского Херсонеса и существуют в первой четверти IV в. до н. э. Около середины IV века до н. э. на месте углубленных в скалу жилищ возводятся наземные каменные постройки.

М. I. Zolotarev

CONCERNING AN INITIAL STAGE OF CONSTRUCTION IN THE ANTIQUE KHERSONES

Structures deepened in the rock were discovered in 1983 when studying the third quarter of the Northern-Eastern region of Kherones. Those were two dwellings of the round and oval shape hollowed out in the rock. They had wattle and daub floor, a hearth and a tambour. There are grounds to suppose that the ground parts of structures were composed of the raw brick. Acute-bottom antique amphoras with ceramic brands dating them back to the end of the 5th and first quarter of the 4th cent. B.C. were found on the floor of the dwellings. A variety of attic black-varnish pottery, modelled and Jonian dishes are dated back to the same period.

³⁶ Золотарев М. И. Исследования в Северо-Восточном районе Херсонеса // АО 1977. — М., 1978. — С. 326, 327.

³⁷ Рыжов С. Г. Дом IV—III вв. до н. э. в Северо-Восточном районе Херсонеса // АО 1979—М., 1980. — С. 333, 334.

³⁸ Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса за 1935—1936 гг. — Симферополь, 1938. — С. 200—218.

Rock structures discovered in Kherones are the most ancient dwellings of the town similar to the semiearth-houses of Olvia, Berezan and other monuments of the North-Western Black Sea area. They appeared with foundation of the Dorian Kherones and existed in the first quarter of the 4th century B.C. In the middle of the 4th century B.C. ground stone structures appeared in the plates of the dwellings hollowed out in rock.

Одержано 12.06.89

Маловідомі матеріали археологічних досліджень монументальних споруд київського дитинця

© Ю. О. Коренюк

В статті розглядаються фрагменти тиньку, які, вірогідно, є залишками розписів, що існували в палацових спорудах київського дитинця.

Археологічні дослідження київського дитинця розпочалися понад півтора століття тому. На його території виявлені численні об'єкти, серед яких залишки рову і валу найдавнішої укріпленої території міста-городища та фортифікаційні споруди часів князя Володимира, житла рядових ремісників, некрополь язичницької доби, Десятинна церква (989—996 рр.) (рис. 1, 1) і князівські палаци, залишки яких розташовані на північний схід (рис. 1, 2), південь (рис. 1, 3) та захід від церкви (рис. 1, 4), а також на території городища (рис. 1, 5).

Багато питань, пов'язаних з часом виникнення, історичною топографією та роллю в подальшій історії Києва його найбільш давньої частини,— дитинця, можуть вважатися з'ясованими¹. Поряд з цим залишається чимало невирішених проблем, зокрема таких, що стосуються князівських палаців. Залишки їх настільки незначні, що не дають змоги більш-менш детально уявити зовнішній вигляд будівель, а в деяких випадках навіть їх плани. Дискусійним є також питання про час побудови північно-східного, південного палаців та палацу на території городища. Одні дослідники висловлюють думку про те, що вони з'явилися раніше, ніж була побудована Десятинна церква, інші вважають їх одночасними з церквою². І ті й інші основну увагу приділяють особливостям будівельної техніки. Хоч незначні розміри залишків мурування стін та фундаментів не дають безперечних доказів на користь однієї чи іншої думки.

Крім будівельних залишків при розкопках Десятинної церкви, північно-східного та південного палаців у великій кількості зустрічався ще один вид знахідок — уламки стінного тиньку з фрагментами розпису та мозаїки. Їх дослідження розширює відомості про традиції давньоруського малярства на самому ранньому етапі його розвитку, крім того воно може також доповнити відомості щодо датування палаців. До останнього часу ці матеріали не були об'єктом вивчення. У XIX ст. і

¹ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.— К., 1970.— С. 43—51; 55—64, 73—81; Киливич С. Р. Детинец Києва IX—первой половины XIII веков.— К., 1982.— С. 136, 137.

² Хвойка В. В. Древнейшие обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.— С. 69; Толочко П. П. Исторична топографія.— С. 56; Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983.— С. 34, 35; Гончаров В. К. Светские постройки. // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 181; Киливич С. Р. Указ. соч.— С. 39—42, 66; Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982.— С. 23; Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. // САИ.— 1982.— Вып. Е1 — 47.— С. 9.